

YAQUB YAQUBOV

deputychairman@qesam.org

ERMƏNİ TERRORİZMİNİN YARANMASI BEYNƏLXALQ MARAQLAR SİSTEMİNDƏ

12 Noyabr 2006

Erməni terrorizmi mütəşəkkil və yaxşı təşkilatlanmış bir terrorizm olmaqla, beynəlxalq terrorizminin geniş qanadı və şəbəkəsidir. Yarandığı ilk gündən onun məqsədi və hədəfi sülhün təhlükəsizliyi, mübafisiz və köməksiz türk xalqı və azərbaycanlılar, kürdlər və bütün müsəlmanlar olmuşdur(1).

Erməni terrorizminin tarixi kökləri çox qədimdir. Lakin bu terrorizmin təşkilatlanması “erməni məsələsi” deyilən məsələnin yaranması ilə bağlı olmuşdur. “Erməni məsələsi” isə Şərqi məsələsi adlandırılan məsələnin bir hissəsidir və ona iki nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq lazımdır. Birincisi, məsələnin zahiri mahiyyətidir: böyük dövlətlər Türkiyəni daha asanlıqla istismar etməkdən ötrü onun mərkəzdənqaçma qüvvələrini gücləndirməyə, beləliklə ölkəni zəiflətməyə çalışırdılar. Daxili mahiyyət isə öz burjuaziyasının rəhbərliyi altında ermənilər milli müqəddəratın müstəqil təyin edilməsi uğrunda, elə siyasi-iqtisadi amillər əldə olunması uğrunda mübarizə aparırdılar ki, bu amillərin təsiri altında burjuaziya sərbəst inkişaf edə bilsin. Erməni məsələsinin zəmini hələ XVIII əsrdə, İstanbulun maliyyə aristokratiyası erməni millətində rəhbərlik etməyə başlayanda yaranmışdı.(2) Türkiyənin hər yerinə səpələnərək öz terrorçu fəaliyyət şəbəkəsini genişləndirməklə məşğul olan ermənilərin öz arasından varlı burjuva nümayəndələri yetişmişdi. Konstantinopolu fəth edəndən (1453-cü ildə) sonra türklərin göstərişi ilə yaradılmış teokratik erməni icmasının başında duran Konstantinopol patriarxı dövründə Notabllar şurası (maliyyə aristokratiyasının nümayəndələrindən ibarət) vardı, erməni xalqının “rəhbəri” əslində bu şura idi.

Erməni terrorizminin inkişafında və çiçəklənməsində erməni qriqoryan və ortodoks kilsəsinin xidmətləri böyükdür.

1808-ci ildə çar I Aleksandr (1801-1825) ruslara kömək məqsədi ilə apardığı casusluq fəaliyyətinə görə erməni kilsəsinin katolikosu Danieli birinci dərəcəli Müqəddəs Anna ordeni ilə təltif etdi. Ruslar qərbə hücum edib Osmanlı torpaqlarının dərinliklərinə irəliləyəndə də Erməni Kilsəsi daim onlara kömək edir və ardıcıl olaraq rusların onları “müsəlman zülmündən” xilas etməsinə səsləyirdi.(3) Xristian erməniləri ilə müsəlman Osmanlıları arasındakı nifrətin artmasının kökləri Erməni Kilsəsinin fəaliyyəti və cəhdləri ilə bağlıdır. Hər halda, ruslar Osmanlı torpaqlarını zəbt edən kimi Erməni Kilsəsi ilə birlikdə işləyərək oradakı müsəlman əhalini kompensasiya ödəmədən qovmuş, keçmiş müsəlman evlərinə və torpaqlarına erməniləri köçürmüşdür.

Ermənilər müstəqil vətən yaratmaq üçün eynilə yunanların 1821-ci ildə etdiyi hərəkatın təkrarını arzulaırdı. Ortada yalnız məhz ermənilərlə bağlı olan praktik problem var idi. Yunanlar malik olmaq istədikləri torpaqlarda əksəriyyət təşkil edirdilər, ermənilər isə həmişə azlıqda olmuşlar. Ona görə də ermənilər dərhal başa düşdülər ki, özlərinin müstəqil hökumətlərini, diktatorluğunu və sair qurmaq üçün onlara xarici müdaxilənin köməyi və dəstəyi lazımdır.

1827-1829-cu illərdəki rus-fars (müasir İran) və rus-Osmanlı müharibələri vaxtı erməni liderləri və onların xristian din xadimləri hiss etdilər ki, onların müstəqil dövlət qurmaq vaxtı yetişmişdir. Bu müharibələr ərzində rus imperiyasında yaşayan ermənilər İranda və Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərlə birləşərək öz dostlarının və qonşularının əleyhinə görüşən ruslara kömək edirdilər.

1828-ci ildə başlayaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi başlandı. Bununla da ziddiyyətlərin yeni dalğası və erməni terrorçuluğunun yeni bölgəsi meydana çıxdı. Ermənilər ilə türklər arasında

ermənilərin xəyanəti nəticəsində başlanan ziddiyyətlər də regionda olan hadisələrə öz təsirini göstərirdi. Bu erməni terrorçularının Türkiyə və Azərbaycan ərazilərində “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddialarından irəli gəlirdi.

301-ci ildə xristianlığı qəbul edən, lakin özlərinin əməlli-başlı bir kilsə rəhbərliyi olmayan ermənilər hər bir millətə olduğu kimi onlara da yüksək hüquq və azadlıqlar verən Osmanlı dövlətinin paytaxtı İstanbul şəhərində 1830-cu ildə erməni katolik, 1847-ci ildə erməni protestant kilsəsi qurdular.(4) Bu vaxtdan başlayaraq ermənilər kilsə ətrafında birləşməyə başladılar. Bu birləşmələr əsrin sonlarına yaxın tədricən terrorçu birliklərə, kilsələr isə həmin terror, həm də hərbi bazalara çevrilirdi. XIX əsrin sonlarına doğru kilsə idarəçiliyi çərçivəsinə sığmayan ermənilər onlara verilən həddindən artıq, bəzən hətta türklərin özlərindən də artıq hüquqlardan istifadə edərək siyasi təşkilat və partiyalar ətrafında birləşib ilk dəfə XVIII əsrin sonlarında ortaya atılan “Böyük Ermənistan” uydurma ideyasını bir daha irəli sürməyə başladılar.(5) Bu ideya özü ilə bərabər yüz illərə sığmayan terror və qan gətirdi.

Erməni terrorizminin keçdiyi yolu bir neçə mərhələyə ayırmaq olar:

- a) XIX əsrin 30-cu illərindən 1920-ci illərədək olan dövr;
- b) 1920-1970-ci illər;
- c) 1970-ci ildən sonrakı erməni terrorizmi.

Birinci mərhələdə yaranan erməni terror təşkilatları Türkiyədə və Azərbaycanda qanlı terror fəaliyyəti ilə məşğul olurdularsa, II mərhələdə yaranan təşkilatlar öz terror fəaliyyətlərini genişləndirərək dünyaya yaydılar. Beləliklə, dünya da erməni terrorunun qurbanına çevrildi.(6)

III mərhələ xüsusilə Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlərlə və qanlı terror aktları ilə zəngindir. Bu dövrdə nəhayət öz “müstəqilliklərinə” qovuşan ermənilər terror şəbəkələrini genişləndirdilər və bu aktları ictimaiyyətin gözünün qabağında etməkdən belə çəkinmədilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, ermənilər terror birləşmələri halında XIX əsrin II yarısından fəaliyyət göstərməyə başlamışlar. Yaranan bu cəmiyyətlər, təşkilatlar və partiyaların bəziləri gizli fəaliyyət göstərir, rəsmi dövlət nümayəndələrinə, dövlət idarələrinə hücumlar edir, qətlər törədir, ərazilərdə terror aktları və üsyanlar etməklə məşğul olurdular.

Erməni terrorçu birləşmələrinin və partiyaların həyata keçirdiyi qanlı aksiyalar özünü yalnız Türkiyə və Azərbaycanda deyil, eyni zamanda dünyanın bir çox ölkələrində göstərmişdir. Bir faktı qeyd etmək lazımdır ki, sadəcə 1980-1990-cı illərdə ABŞ-da baş verən terror aktlarının təqribən 25%-ni erməni terror təşkilatları həyata keçirmişlər. Onu da qeyd edək ki, bu gün dünyada bir dənə də olsun türk terror qrupu yoxdur. Çox hallarda isə ermənilərin törətdikləri cinayətlər cəzasız qalır.(7)

Bugünkü ermənilər etnik təmizləmə dərslərini əsrlərin ayrıcında yaşamış sələflərindən öyrənmişlər. 1992-ci ildə Azərbaycana etdikləri xaincəsinə hücum nəticəsində ölkənin 20%-ni işğal edəndən sonra onların gördüyü ilk iş terrordan gen-böl istifadə edərək bir milyondan artıq müsəlmanı heç bir əvəz ödəmədən öz ev-əşiyindən qovmaq oldu.

Ermənilər həm hökumətlərinin, həm də dövlətlərinin belə bir etirafını almalıdırlar ki, 1890-cı illərdən başlayaraq onların yeganə kilsəsi terrorçu fəaliyyətləri müdafiə etmişdir: onlar belə terror hərəkətlərə son qoyulacağına vəd versinlər.

a) Erməni terrorizminin yaranmasında Osmanlı dövlətinin zəifləməsi faktorları

Osmanlı dövlətində erməni terrorizminin inkişafında onun əsasən Suriyada və Livanda, eləcə də Amerikada yaşayan erməni tacirləri ilə əlaqəsi və xarici kapitalın axını da məlum rol oynamışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni sənətkarlarının bir sıra silklərə bölünən hədsiz dərəcədə çoxsaylı sinfi də Osmanlı dövlətinin kустar sənayesində yunanlarla birlikdə üstün rol oynayırdı. Yalnız Türkiyənin şərq əyalətlərində yaşayan erməni kəndlilər həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən ağır əsarət altında idilər. Bunu onların həmişə düşmən mövqeyi ilə izah etmək olardı. Buna görə də tamamilə aydındır ki, Qərb kapitalizmi Yaxın Şərqlə hücumu keçdikcə Qərb dövlətləri məhz xain və düşmən mövqeli ermənilərdə özlərinə dayaq nöqtələri axtarmağa can atırdılar. Axı, həmin düşmən erməni burjuaziyasının siyasi cəhətdən tabelik vəziyyətində olması onun iqtisadi fəaliyyətinin inkişafını hədsiz dərəcədə məhdudlaşdırırdı—bu səbəbdən də o, Türkiyənin natural təsərrüfatının və daxili qapalılığının dağıdılmasına yönəldilən hər cür təşəbbüsləri müdafiə edirdi.(8) Qərb kapitalı Türkiyənin hakim sinfi ilə çox sıx bağlı olan iki erməni maliyyə burjuaziyasından yan keçərək öz məqsədləri üçün əvvəlcə ruhanilərdən (erməni-katolik və erməni-protestant qurumlardan) istifadə etməyə cəhd göstərdi; bu cəhdlər gözlənilən nəticəni verməyəndə Qərbin ticarət kapitalı orta ticarət burjuaziyasından özünün iqtisadi vasitəçisi kimi istifadə etmək

qərarına gəldi: onun köməyi bu burjuaziyanın güclənməsinə səbəb oldu və “milli hərəkatın” inkişafına təkar verdi. “Milli hərəkat” əsl terrorçu fəaliyyəti, qəsbkarlıq, soyğunçuluq hərəkatı idi.

Xüsusilə Moskvadakı və Tiflisdəki erməni təşkilatları bu terrorçu aktlara tərəfdar çıxdılar. 70-ci illərdə “erməni liberalizmi”nin mərkəzlərinə çevrilmiş (Rusiya lideral hərəkatının bilavasitə təsiri altında) bu şəhərlərdə nəinki ruslar, eləcə də Türkiyə erməniləri arasında mətbuat vasitəsilə və şifahi yolla terrorçu şəbəkənin və hətta döyüşkən terrorçuluğun təbliğatı aparılırdı.(9)

Erməni burjuaziyasının və terrorçu şəbəkənin özünü təsdiqə doğru ilk addımları, təbiidir ki, ruhanilərin hökmlənliyi məhdudlaşdırılmasına doğru yönəldildi; o, şəhər sənətkarlarına arxalanaraq kilsəni, əsas etibarilə Konstantinopol patriarxını və patriarxatlığı dünyəviləşdirmək uğrunda mübarizəyə başladı. Bu mübarizə müvəffəqiyyətlə nəticələndi: patriarxatlıqda və kilsə mərkəzlərində yaradılmış “erməni nümayəndəliyi” adlı təşkilatda ruhanilər və maliyyə burjuaziyası ilə yanaşı, orta burjuaziya da yer aldı. Maliyyə, ədliyyə və maarif işlərinə həmin nümayəndəlik baxırdı. Erməni terror təşkilatlarının maddi bazası bu nümayəndəlikdən dəstək alırdı.

XIX əsrin 70-80-ci illərində Osmanlı dövlətinin tənəzzülü prosesi artıq başlamışdı. Erməni birlikləri bu prosesdən çox məharətlə istifadə edərək təşkilatlanmağa başladılar. Onların fəaliyyət prinsipi yalnız terrorçuluq idi və onun üzərində qurulmuşdur. Bu dövrdə yaranmış və fəaliyyət göstərmiş terror təşkilatları əsasən erməni mənşəli idilər və aşağıdakılardan ibarətdirlər:

“Xeyriyyəçilər Cəmiyyəti—(Benevolent Union)” 1860-cı ildə Osmanlı dövlətinin Kilikiya (Çukurova) bölgəsində yaradılıb. Sonra bu cəmiyyəti “Fədakarlar cəmiyyəti” əvəz etmişdir. Bu təşkilat əsasən üsyanlar, iğtişələr yaratmaqla məşğul olurdu. “Xeyriyyəçilər Cəmiyyəti”nin fəal üzvləri olan Hasip Şişmanyar və Mıqrıtçı Beşiktaşyanın 1862-ci ildə Osmanlı dövlətinin Zeytun (Süleymanlı) şəhərində üsyan törətdikləri aşkar edilmişdir.(10) Bu isə təşkilatların separatçı-terrorçu olduğunu sübut edir.

1872-ci ildə çar Rusiyasının yardımı ilə “İttihad və Halas” və 1878-ci ildə “Qara Xaç” cəmiyyətləri qurulmuşdur. Bu təşkilatların məqsədi Osmanlı dövlətinin şərq hissəsini ondan ayıraraq müstəqil dövlət qurmaq idi. “Qara Xaç” təşkilatı daha irəli gedərək öz erməni soydaşlarına qarşı terror həyata keçirirdi.(11) Belə ki, onlar bu təşkilatın prinsiplərinə uymayan və onlarla işbirliyində olmayan, onların qanlı planlarını açıb onu dövlətə verənlərin siyahısını tutur, həmin siyahıda o şəxslərin adları qarşısında qara xaç çəkib onları qətlə yetirirdilər.

1870-1880-ci illər ərzində Vanda “Ararat”, Muşda “Məktəbsevərlər”, “Şərqli” və “Ermənistanın doğru”, Adanada “Kilikiya” cəmiyyətləri qurulmuş və 1880-ci ildə onların hamısı birləşərək “Birləşmiş Erməni Cəmiyyəti—(Miyasiyal Enikorotyan Noyotis)” meydana çıxarmışlar. Məqsədləri “Böyük Ermənistan” yaratmaq idi. Bu əsassız məqsəd uğrunda hər cür cinayətlər törətmişlər. Hətta müstəqil dövlətdə olla biləcəkləri hüquq və azadlıqları onlara verən Osmanlı dövlətində tənəzzülcülük edib, onu parçalamaq fikrinə düşmüşdülər.(12)

Qərbin hakim dairələri tərəfindən şirnikləndirilən erməni terrorçuları Türkiyənin Zeytun (1862, 1878 və 1884-cü illərdə), Sasun (1880-ci ildə), Van (1884-cü ildə) vilayətlərində qanlı faciələr və qırğınlar törətmişdilər. Lakin öz məkrli məqsədlərinə çatma bilməmiş, türklər tərəfindən lazımi cavablarını almışdılar. Bundan sonra erməni millətçiləri mübarizənin ağırlıq mərkəzini Qafqaza keçirdilər.(13)

1881-ci ildə Ərzurumda “Şura-i-Ali” adlı cəmiyyət yaradılır. Sonra adı dəyişdirilərək “Müdafi-i vətəndaşlar” olmuşdur. Bu vilayətdə 1882-ci ildə “Ana Vətən müdafiəçiləri—(Postran Nairaniets)”, “Silahlılar” və “Millətçi qadınlar” cəmiyyətləri yaradılır.(14) Bu təşkilatların hamısının gizli silahlı qrupları vardı. Bu cəmiyyətlərdən “Ana Vətən müdafiəçiləri” təşkilatının qeyri-qanuni, gizli fəaliyyətləri aşkarlanmış və o 1882-ci ildə ləğv edilmişdir.

Hələ 1887-ci ildə ermənilərin Rusiya, Türkiyə, İran, Bolqarıstan və Rumıniyada fəaliyyət göstərən “Hnçak” (Zəng) adlı millətçi-terrorçu partiyaları yaradılmışdı. 1890-cı ildə isə Tiflisdə Daşnaksütyun partiyası yaradıldı. Bundan sonra ermənilərin “Böyük Ermənistan” yaratmaq iddiaları yeni, daha kəskin mərhələyə daxil oldu. XX əsrin əvvəllərində bu partiyanın Rusiyada 2311, Türkiyədə 693, İranda 90 və s. yerli təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. Bu partiyanın Cenevrədə “Droşak” (Bayraq) adlı qəzeti nəşr olunurdu.(15) Daşnaklar ilk gündən erməni milləti daxilində millətçilik və terrorçuluq meylini qızıqdırmış, onlarda başqa millətlərə düşmənçilik və nifrət hissi oyatmağa çalışmış, Qafrazlarda və Osmanlı dövləti ərazisində çar Rusiyasının müttəfiqi rolunu oynamışdılar.

Hər dəfə ruslar qərbə tərəf hərəkat edərək ilıq sulu limanlar axtaranda müləhmanları doğma torpaqlarından zorakılıqla uzaqlaşdırıblar və əgər onlar müqavimət göstərirdisə, onda rus siyasətinin qaydalarına əsasən soyqırma düşür edilirdilər. On doqquzuncu əsr Balkanlarda, Qafqazda və Anadoluda yaşayan müsəlmanlar üçün terror dövrü olmuşdur.(16) Basqınlar və etnik təmizləmələr nəticəsində əsrin əvvəllərində həmin torpaqlarda yaşa-

yan müsəlmanlar əsrin sonunda öz əhalisinin əsas hissəsini itirmişdilər. Osmanlı imperiyası üçün XX əsr bəd gəlmişdir. Orada çoxsaylı soyqırımlar və zorakılıqla torpaqdan köçülürmələr baş vermişdir. Xristian dünyasının hər tərəfində yunanların, ermənilərin və bolqarların ölümləri haqqında çox tez-tez danışılır. Deyilməyən yeganə şey müsəlmanların başına gətirilənlərdir. Müsəlmanların mərhumiyyətləri isə bütün xristian itkilərindən qat-qat çox olmuşdur.

Rusiya-Osmanlı münaribələrinin hər birində Osmanlı erməniləri adi qaydalar əsasında döyüş xətlərini keçir və xəbərçilik edərək düşməyə—ruslara hərbi məlumat çatdırırdılar. Məhz ruslara fəal kömək göstərməyin ucbatından, ruslar geri çəkilməyə müsəlmanların təbii münasibətindən qorxuya düşən minlərlə erməni Anadolunu tərk edirdi. Ta I Dünya müharibəsi dövründə, 1915-ci ildə işğalçı rus ordusuna fəal köməyinə görə nəhayət osmanlılar erməniləri Şərqi Anadoludan köçürənə kimi bu davranış davam etmişdir.(17)

İnqilabçı Erməni Federasiyası yarandığı ilk gündən terrorçu təşkilat olmuşdur. Bu, I Dünya müharibəsindən sonra Ermənistanə nəzarəti ələ keçirmiş təşkilat idi; onlar dövlətin himayəsi altında terrorizmi bu gün də davam etdirirlər. Erməni kilsəsi isə həmişə erməni terrorizmini himayə və müdafiə etmişdir. 1882-ci ilin dekabrında Ərzurumda 76 erməni həbs edilmişdi. Həbs olunan həmin adamlar “Vətəni müdafiə cəmiyyəti”nin üzvləri idilər. Osmanlı dövləti həmin 76 müdafiəçinin qırx nəfərini təqsirkar bildi. Terrorçu fəaliyyətlərinə görə onlara beş ildən on beş ilə qədər həbs cəzası verildi. Buna baxmayaraq, müdafiəçilərin əksəri patriarx Nerses və bişop Ormanyanın xahişi əsasında növbəti il sultan tərəfindən əfv edildi. Həbsdə saxlanılanlar isə 1886-cı ildə əfv olundular.(18)

1895-ci ildən başlayaraq ermənilərin ardıcıl terrorçuluq seriyalarına rəvac verildi. Osmanlı dövləti məlumat verir ki, terrorlar nəticəsində 1828 müsəlman kişi, qadın və uşaq öldürülmüş, 1433 nəfərdən çox adam yaralanmışdı; 8828 müsəlman olmayan kişi, qadın və uşaq məhv edilmiş, 2238 nəfər yaralanmışdı. 1895-ci ildən başlayaraq bütün Şərqi Anadoluda ardıcıl surətdə erməni üsyanları və ya üsyana cəhdlər olmuşdur.(19)

Erməni terrorçuluğu XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq genişləndi. Daşnaksütyunun əli ilə 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanda süni surətdə erməni-müsəlman qırğını törədilmiş və çoxlu qan axıdılmışdı. Bu qırğın tədricən, illərdən bəri hazırlanmışdı. Rusiyanın himayəsindən və hər cür hiylə və siyasətdən istifadə edən erməni millətçiləri Azərbaycan iqtisadiyyatında və ictimai-siyasi həyatında öz mövqelərini tədricən möhkəmləndirmişdilər. Erməni millətçiləri Azərbaycanda müsəlman əhalini Rusiya ilə qorxudaraq şiə məsləkli müsəlmanların İrana, sünnilərin isə Türkiyəyə köçürülməsini məsləhət görürdülər.

1905-1906-cı illərdəki erməni-müsəlman qırğını zamanı ilk erməni-müsəlman toqquşması Bakıda baş vermişdi. Buna başlanğıc bəhanə kimi, Ağarza adlanan bir azərbaycanlının fevralın 2-də Bakıda Quba meydanında daşnaklar tərəfindən, fevralın 6-da isə digər bir azərbaycanlının istintaqa aparılarkən erməni əsgəri tərəfindən öldürülməsi oldu. 1905-ci ilin fevralında Bakıda polis və ordunun etinasız münasibəti nəticəsində üç gün erməni-müsəlman qırğını və qarətə baş verdi. M.S.Ordubadı 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman qırğınına konkret tarixi faktlar və sənədlər əsasında həsr etdiyi “Qanlı illər” əsərində bu hadisədən bəhs edərək yazır: “...süni və çoxdan bəri hər iki millətin zətinə qondarılma iğtişaş bombası partladı və bütün Qafqaz aləmi bu bombanın təsiri şiddətindən yanıb yaxıldı... Görəsən o partlayıcı maddə həqiqətdə bomba imiş? Bəli, bu bomba fevralın altısında baş verən Bakı faciəsidir ki, bütün Qafqaza buradan atəş açıldı.(20) Bununla da təxminən iki il davam edən erməni-azərbaycanlı qırğını başlandı.

Bakıdan sonra 1905-ci ilin may-iyun aylarında erməni-müsəlman qırğını İrəvan, Naxçıvan, Şuşa, Cəbrayıl və Qaryagin (indiki Füzuli) əhatə etdi. 1905-ci ilin yayında Bakıda, Gəncədə, Şuşada, Zaqafqaziyanın digər yerlərində erməni-müsəlman qırğınına çar hökuməti tərəfindən yenidən rəvac verildi.

1905-ci ilin sentyabrın axırlarında erməni-müsəlman toqquşması nəticəsində Qazax şəhəri yandırıldı. 15-18 noyabrda Gəncədə, 20-24 noyabrda isə Tiflisdə qanlı erməni-müsəlman toqquşmaları baş verdi.

Gürcüstanın Borçalı qəzası əhalisinə erməni-müsəlman qırğını nəticəsində 2 milyon manata qədər məbləğdə ziyan dəymiş və yüzlərlə adam yaralanmış və ölmüşdü.(21)

1904-1906-cı illərdə Tiflis, Bakı və Türkiyənin Van vilayətləri çərçivəsində daşnaklar ölümlə nəticələnmiş 105 miyasa sui-qəsd aktı həyata keçirmişdilər. Öldürülənlər içərisində türklər, azərbaycanlılar, rus və hətta dinc və sülhməramlı kürdlər, talışlar da olmuşdur. Belə bir vəziyyət Azərbaycan ictimaiyyəti arasında böyük qəzəb doğurmuşdu. Erməni terrorunu, fitnə-fəsadını dəf etmək üçün “Difai” partiyası yaradılmışdı. Bu partiyanın Qarabağda, Şuşada, Gəncədə yerli komitələri fəaliyyət göstərirdi. “Difai” partiyasının Qafqaz baş valisinə göndərdiyi bəyannamədə deyilirdi: “Daşnak” firqəsi əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin xarabazarlığı və küllü üzərində erməni millətinin səadət və xoş güzəran qurmasına yol vermərik”.

Daşnaklar “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzularına çatmaq üçün daha böyük miqyaslı terrorçuluq planları hazırlamışdılar. 1908-ci ildə tərtib olunmuş polis departamentinin materiallarında göstərilir ki, daşnaklar İranda və Türkiyədə fəaliyyət göstərən öz tərəfdarlarından istifadə edərək İran, Türkiyə, Rusiya dövlət başçılarını öldürmək, bununla da aranın qarışmasından istifadə edərək böyük bir ordu ilə Qars və Ərzuruma hücumla keçmək və nəticədə Qərbin köməyi ilə “Böyük Ermənistan” yaratmaq istəyirdilər.(22)

Erməni-müsəlman qırğını zamanı Qafqazda münaqişələrin getdikcə dərinləşməsi ilə əlaqədar olaraq 1906-cı il fevralın 20-də Tiflisdə Qafqaz canişini Voronsov-Daşkovun başçılığı ilə erməni-müsəlman sülh məclisi açıldı. Məclisdə canişinin müşavirləri, Tiflis, İrəvan, Gəncə qubernatorları, Krım soltanı, erməni-müsəlman nümayəndələri və b. iştirak edirdilər. Məclisdə erməni nümayəndələri erməni-müsəlman milli münaqişəsini bəhanə edərək çox çalışırdılar ki, müsəlmanlar mal-qarasını öz yaylaqlarına çıxarmaq hüququndan məhrum edilsinlər. Lakin bu təklif rədd edildi. Məclisdə erməni nümayəndə heyəti nə qədər mane olsa da, Azərbaycan tərəfinin təklifi və təkidi ilə Qafqazda terror məsələsi müzakirə edildi. Bu, çox vacib idi. Çünki erməni millətçiləri terror aktları ilə qorxu, vahimə yaradıb öz məqsədlərinə çatmağa çalışırdılar.(23)

Bu illərdə Azərbaycan şəhərlərinə böyük zərər dəydi. Çoxlu müsəlman kəndi qarət edildi və dağıldı. Müxtəlif məlumatlara görə, ölənlərin sayı 10 min nəfərə çatırdı. Ermənilər azərbaycanlılar haqqında əsl vəhşiliklər edir, südəmər körpələri beşiyi ilə odlayır, bəzən də anasının qucağından alıb divarlara vurmaqla parça-parça edir, süngülərə keçirirdilər. 1905-ci ildə, dekabrda Cavanşir qəzasının Ümidli kəndinin camaatı erməni təqibindən qaçıb gedərkən daşnaklar onları mühasirə edib atəşə tutmuş, əvvəlcə kişilərin başlarını kəmiş, sonra da qadınların bir hissəsini əsir saxlayıb, bir hissəsini də öldürmüşlər. Daha sonra M.S.Ordubadinin “Qanlı illər” kitabında yazdığı kimi, 1906-cı ilin avqustunda Zəngəzurun Oxçu-Şəbadək yaşayış məntəqələrindən Ordubada doğru gedən müsəlmanlar yolda Saqqarsuda ermənilər tərəfindən yaxalanırlar. Molla Həsən Əfəndinin ətrafında bir neçə qadın, Quran əlində ermənilərin qabağına çıxıb rəhm istəyirlər.(24) Lakin ermənilər Molla Həsən Əfəndidən götürdükləri bir neçə müqəddəs kitabları və Quranı odlayıb, məşəl kimi süngülərinin ucuna keçirir, özünü isə xəncərlə doğrayırlar. Onun ətrafında olan, qaçmağa can atan bütün qadınlar və uşaqlar vəhşicəsinə öldürülür. Bir qədərdən sonra hadisə yerinə gələn ordubadlılar bir böyük daşın arxasında 62 nəfər qadın və uşağın üst-üstə qalaq edilmiş cəsədini, Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az kənarda isə bükülmüş palazın içərisində 15 nəfər körpənin kəsilmiş başlarını görmüşlər.(25) Doğrudur, M.S.Ordubadi yazırdı ki, bunu, belə bir vəziyyəti bizim tariximiz və xalqımız heç vaxt gizlətməyəcək və unutmayacaqdır. Lakin sovet dövründə ermənilərin bütün bu cinayətləri ört-basdır edildi.

24 sentyabr 1908-ci ildə İngiltərədə Amborz Hopkins erməni hərəkatları haqqında Britaniyanın xarici işlər naziri Edvard Qreyə məlumat göndərdi. Hopkins Abenzicandakı Hai Striddə yerləşən Baptist kilsəsinin ümumi kütləvi iclasının qərarının surətini də öz məlumatına əlavə etmişdi. Qərarda belə bir təəssüf ifadə olunurdu ki, Avropa dövlətləri “əzabkeş” ermənilər üçün heç nə etməmişdir. Baptist kilsəsi öz inamını ifadə edirdi ki, erməni problemi “Ermənistanı qəddar türklərin hakimiyyətindən və təsirindən ayırmaq” yolu ilə həll oluna bilər.(26)

1914-cü ildə I Dünya müharibəsi qaçılmaz olanda erməni inqilabi fəalları Osmanlı imperiyasının müharibəyə qoşulacağına ümid etdiklərindən yaxınlaşan konflikt üçün hazırlıqlarını intensivləşdirdilər. Eçmiədzinin katalikosu V Gevork bütün yay ərzində Qafqaz canişini Vorontsov-Daşkova yazırdı ki, qarşıdakı müharibədən ermənilərin xeyrinə istifadə üçün cəhdlər göstərsin. Katalikos özünün “erməni məsələsi” adlandırdığı problemin həlli üçün plan da təklif edirdi. Hətta müsəlmanların böyük əksəriyyəti təşkil etmələrinə baxmayaraq, erməni dini lideri təklif edirdi ki, Anadoludakı “erməni əyalətləri” bir vahid əyalətə çevrilsin və həmin əyalətə rəhbərliyi rusların təyin etdiyi xristian qubernator həyata keçirsin.(27) Katalikos lideri erməni muxtariyyəti üçün həm də xeyli imtiyazlar xahiş edirdi. Əgər Rusiya bu planla razılaşsa, onda din xadimi Osmanlı imperiyası ilə döyüşlərdə ermənilərin ruslara qeyd-şərtsiz kömək göstərəcəyini vəd edirdi.(28)

I Dünya müharibəsi başlayanda Londondakı erməni “Vətənpərvər Assosiasiyasının” başçısı Qaraket Hakopyan Britaniyanın xarici işlər naziri ser Edvard Qreyə məktub göndərmişdi. Hakopyan qeyd edirdi ki, müharibə başlandıqdan erməni xalqı sakitcə oturaraq ideal tamaşaçı kimi müşahidə etmir, o, öz kilsələrində apardıqları xüsusi dua mərasimlərində torpaqlarına və Britaniya imperiyasının dəniz qüvvələrinə uğur diləyir. Ermənilər üçün tipik olan xislətə görə, onlar öz məqsədləri naminə hər bir Avropa ölkəsi ilə iş birliyi qurmağa səy östəyirdilər. Rusiyanın yaxından köməkliyi ilə ermənilər Şərqi Anadoluda təşkilatlanmağa başladılar. Ermənilər özlərini türklərə dost kimi göstərir, Osmanlı hökumətinin qanunlarına tabe olduqlarını nümayiş etdirir, lakin eyni zamanda təmas xətti boyunca Osmanlı ordusuna xaincəsinə hücumlar üçün planlar cızırdılar.(29) Ermənilər Van, Bitlis, Ərzurum, Qarahisar, Sivas, Kayseri və Diyarbəkri nişan almışdılar. Onlar bu ərazilərə silah gətirir və on-

ları öz kilsə və məktəblərində gizləyirdilər. Bundan sonra əsasən Osmanlı ordusundan qaçmış fərarilərdən ibarət olan erməni başkəsənləri silahsız müsəlman kəndlilərinə hücum edərək onları öldürməyə başladılar. Şərqi Anadoluda get-gedə artan erməni vur və qaç hücumlarından sonra nəhayət, Osmanlı ordusunun komandanlığı başa düşdü ki, ermənilər yaxşı təşkil olunmuş üsyanı həyata keçirirlər. Osmanlı ordusunun zabitləri düz başa düşmüdü. 1915-ci il fevralın ortalarında erməni daşnak terrorçu təşkilatı otuz nəfər üzvü olan müharibə qərargahı yaratdı. Bu terrorçu müharibə komandanlığına Qarahisardakı erməni kilsəsinin keşişi başçılıq edirdi. Fevralın 20-də Osmanlı hərbi birləşməsi erməni din xadimlərinin Aras monastırında gizlədib bəslədiyi terrorçular tərəfindən hücumla məruz qaldı. Osmanlı hökumətini silah gücünə yıxmağa cəhd etmək üçün ermənilər ruslarla birləşdilər. Məlumdur ki, ermənilər öz terrorçu hücumlarını osmanlıların döyüş xətlərinin arxasında həyata keçirir və həmin hücumlar Osmanlı ordusunun müdafiə qüdrətinə və təcizatına ciddi zərbə vururdu.(30)

I Dünya müharibəsi başlayandan sonra xristian və müsəlmanlar arasında vətəndaş müharibəsi alovlandı. Əksərinin Rusiyada hazırlandığı erməni inqilabçıları Şərqi Anadoludakı əsas şəhərləri ələ keçirmək istədilər. Onlar silahsız, əliyalın Van şəhərini tutmağa və ruslar gələnə kimi onu əldə saxlamağa nail oldular. Ermənilər şəhərdəki və yaxınlıqdakı kəndlərdəki dinc müsəlman əhalisinin böyük əksəriyyətini qırdılar. Müharibə rəsmən qurtarandan iki il sonrayadək bu cür ikitərəfli qətliaamlar 1920-ci ilədək davam etdi. Çoxlu müsəlman türkü və xristian ermənisi aclıqdan və xəstəlikdən qırıldı.

Rus imperiyasına nökrlik edən və ona xilaskarı kimi baxan “Daşnaksütyun” partiyası bu müharibədən “Böyük Ermənistan” uğrunda mübarizə üçün istifadə etmək məqsədini güdüdü. Hətta hələ müharibənin əvvəllərində bir çox erməni xadimləri rus hökumətinə müraciət edərək “Böyük Ermənistan” uğrunda ərazi iddiası ilə Türkiyədə üsyan hazırlamağa, hətta Ərzurum, Qars və b. vilayətlərdə türklərə və kürdlərə divan tutmağa başlamışdılar. Yüz minlərlə türk və kürd əhalisini vəhşicəsinə qırmışdılar. Ərazinin parçalanması təhlükəsini gören Türkiyə hökuməti 1915-ci ilin yazında ermənilərin hazırladıkları qiyamın qarşısını almaq məqsədilə onları cənub-qərb vilayətlərinə, Mesopotamiyaya köçürüldü. Erməni daşnaklarının təqsiri üzündən həyata keçirilən bu kampaniya zamanı dəqiq hesablamalara görə bir neçə yüz min erməni tələf olmuşdu. Sonralar və indi də erməni millətçiləri bu hadisəni dünyaya soyqırım (genosid) siyasəti kimi təqdim edir, beynəlxalq miqyasda onun tanınmasına çalışırlar.(31)

I Dünya müharibəsinin sonunda ermənilər Osmanlı hökumətinə qarşı öz gülünc tələblərini Paris Sülh Konfransının müzakirəsinə təqdim etdilər. lakin qalib müttəfiqlər ermənilərə heç nə vermədilər. İndi isə üstündən təxminən 90 il keçəndən sonra ermənilər yenə də öz köhnə nağıllarını söyləyir və türk hökumətindən yalançı genosid əvəzinə zərərin ödənməsini, vətənlərinə qayıtmağı tələb edirlər.

b) Rusiya və Qərb dövlətləri erməni terrorunun hamiləri kimi

Hələ XVIII əsrin I yarısında dünyanın yenidən bölüşdürülməsi uğrunda böyük dövlətlər arasında müharibə gedirdi. Bir tərəfdə Almaniya, Avstriya, Macarıstan və İtaliya, digər tərəfdə Fransa, İngiltərə, Rusiya dayanmışdı. Bu müharibədə “erməni amili” meydana çıxmışdı. Aydın ki, tarixən erməni dövlətinin yaranmasında, ermənilərin siyasətə atılmasında Rusiyanın böyük rolu olub, I Pyotr zamanından “erməni amili” daim bu ölkənin siyasi həyatında gündəmdə dayanıb. Birinci Dünya müharibəsi başlamazdan əvvəl bu siyasətə sadıq qalan II Nikolay Qafqaza səfərindəki çıxışının sonunda belə demişdi: “Qoy rus bayrağı Bosfor və Dardanel boğazlarında sərbəst hərəkət etsin. Qoy erməni xalqı Rusiyanın köməyi ilə Osmanlı dövləti ərazisində öz müstəqil dövlətini qursun”. Bu, ermənilərə onları Rusiya tərəfinə çəkmək üçün bir mesaj idi. Əlbəttə, söhbət Rusiya ərazisindəki ermənilərdən yox, Türkiyədə yaşayan ermənilərdən gedirdi. O vaxt ermənilər Türkiyənin iqtisadi həyatında fəal iştirak edir və böyük maliyyə imkanlarına malik idilər. Onlar II Nikolayın çağırışından çox böyük məharətlə istifadə etdilər. Türk vətəndaşları kimi guya Türkiyənin cəlb olunduğu müharibədə iştirak etdilər, əslində isə Türkiyəyə arxadan zərbə vurdular. Rus ordusu hücumla keçən zaman ermənilər ruslarla birləşdilər və türklərə qarşı müharibəyə başladılar.(32)

Tarix yalnız bir faktı sübut edib ki, ermənilər Balkan yarımadasından başlayaraq gəzərgi həyat sürə-sürə, hər yerdən qovula-qovula Van gölünün ətrafına gəliblər, orada kiçik bir erməni knyazlığı yaradıblar. Cənubi Qafqazın qədim dövlətlərindən Urartunun ermənilərə dəxli yoxdur, Albaniya, Atropatena isə sırf türk dövlətləridir. Orta əsrlər boyu bütün Qafqazın tarixi türk, müsəlman, Azərbaycan sülalələri tarixidir, təkrar edək ki, burada heç zaman erməni dövləti olmayıb.(33)

Onu da qeyd edək ki, ermənilərin öz mənfur niyyətləri uğrunda fəaliyyətləri XX əsrin əvvəllərindəki hərəkətləri ilə başlanır. Ermənilərin türk xalqlarına, o cümlədən Azərbaycan və Anadolu türklərinə qarşı soyqırım tarixi çar Rusiyasının Cənubi Qafqaza doğru irəliləməsindən başlayır. I Pyotr Hindistana yetişmək və dünya im-

periyası yaratmaq istəyirdi. Bu imperiyanın paytaxtı Tsarqrad (Konstantinopol) olmalı idi. Yəni Türkiyəni aradan götürmək, İstanbulu ələ keçirmək onun planında idi. I Pyotrun məşhur Xəzər yürüşünü xatırlamaq lazımdır. Bu planın tərkib hissəsi Cənubi Qafqazda çar Rusiyasına arxa duracaq bir xristian dövlət yaratmaq idi. Bu mənfur planı həyata keçirmək üçün Azərbaycanda əvvəlcə Türkiyəyə meyilli sünnü əhalini, sonra İrana meyilli şiə əhalini məhv etmək xətti aparılırdı. Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Rusiya Cənubi Qafqazı işğal edərək öz məqsədini açıq şəkildə yerinə yetirməyə başladı.(34) Elə soyqırımların ilk tarixi də bu dövrə aiddir. Rusiyanın buradakı qanlı siyasətini həyata keçirən general Sisianov mənşəcə gürcü knyazları nəslindən idi. Ona da böyük gürcü dövləti yaratmaq vədi verilmişdi, şimal-qərbi Azərbaycan gürcülərinin olmalı idi. Bu səbəbdən Sisianov insan təfəkkürünə sığmayan cəlladlıqları Azərbaycan ərazisində etdi. Erməni əsilli olan generallar Madatov və Melikov İrana və Türkiyəyə qarşı müharibə aparmaqla yanaşı, yerli əhalini məhv edirdilər.(35) Hər yerdən Azərbaycana erməni toplanırdı. Çox keçməmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisi hesabına Türkiyə ilə İran sərhədində erməni vilayəti yaratdılar. Cənubi Qafqazdakı erməni dövlətinin bünövrəsi bu zaman qoyuldu. Tarix də məhz bu dövrdən təhrif olunmağa başladı. O vaxt çar Rusiyasının işğal etdiyi, Türkmənçay müqaviləsinə düşən ərazi İrəvan və Naxçıvan xanlıqları idi, orada Ermənistan yox idi. Dağlıq Qarabağa, Zəngəzura elliklə köçürülən erməni əhalisi yerli azərbaycanlıları qətlə yetirdilər, orada məskunlaşdılar, yaşayış məntəqələrimizin adını dəyişdirib erməniləşdirdilər. Mənfur ermənilər hətta Dağlıq Qarabağa köçürülmələrinin 150 illiyinə aid 70-ci illərdə abidə ucaltmışdılar.(36)

XIX əsrin ortalarından başlayaraq Rusiya və Qərb dövlətləri erməni məsələsini qabartmağa başladılar. Bu proses Osmanlı dövləti üçün çoxlu problemlər yaratdı. Erməni müəllifi A.R. Vartuqyan yazırdı ki, ermənilər arasında bu missionerlərin təqdim etdiyi katolizm və protestantizm “millətə əvvəllər heç vaxt olmamış tərzdə dağıdıcı effekt təsiri bağışlayır”. Əsas problem çoxsaylı millətləri təmsil edən müxtəlif missionerlər arasında daxili döyüşün getməsi idi. Fransa və Avstriya katolikləri müdafiə edirdi.(37) Protestantlar isə İngiltərə və Birləşmiş Ştatlardan maliyyələşirdi. Ruslar isə ortodoks kilsəni müdafiə edirdi. Bu əsas dövlətlərin hər biri Osmanlı imperiyasına—tezliklə öləcəyinə inandıqları “Avropanın xəstə adamı”na öz təsirini artırmaq üçün gərgin iş aparırdı. Həmin dövlətlər öz ölkələrindən göndərdikləri dini missionerləri müdafiə etdiklərini bəyan etsə də, əslində onların hər biri öz fərdi milli maraqlarını yeridirdi.

XIX əsrin sonlarında sırf iqtisadi zəmində kəskinləşən erməni məsələsi “böyük dövlətlərin”—Rusiyanın və İngiltərənin faciəli müdaxiləsi nəticəsində daha da mürəkkəbləşdi. Rusiya ticarət-sənaye kapitalının Qara dənizi, Bosforu və Dardaneli zəbt etmək səyi “xristianları müsəlman Türkiyəsinin zülmündən xilas etmək uğrunda mübarizə” şüarları ilə pərdələnirdi, “milli-siyasi müqəddəratı” müstəqil təyin etmək məqsədi ilə bu şüarlardan istifadə edəcəyinə ümid bəsləyən erməni burjuaziyasının əksəriyyəti nəinki özü Rusiya istiqamətini götürdü, üstəlik, Türkiyə Ermənistanı erməniləri arasında həmin istiqamətdə təşviqat aparmağa başladı.(38) Bu mövqə Türkiyə hökumətinin erməni burjuaziyasını nəinki təqib eləmədi, əksinə, hətta adlı-sanı ermənilər böyük dövlət vəzifələri tutmalarına şərait yaradırdı. Türkiyə ilə sülh şərtlərinin müzakirəsi zamanı Rusiya ermənilərinin Qafqaz canişini böyük knyaz Mixail Nikolayeviçə məktub göndərməsi və patriarx Nerses başda olmaqla Türkiyə ermənilərinin rəsmi müraciət etməsi—onların Rusiyadan kömək istəməsi bu münasibətləri daha da kəskinləşdirdi.(39) Rusiya həmin müraciətdən istifadə edərək San-Stefaniya ilkin sülh müqaviləsinə 16-cı paragraf saldı. Bu paragrafa görə Türkiyə erməni vilayətlərində dərhal lazımi islahatlar keçirməli idi, həmin iş görülənədək rus qoşunları Asiya Türkiyəsində işğal etdikləri torpaqları öz əllərində saxlamaqda davam edirdilər.

Çar Rusiyasının “özlərini onun himayədarlığına vermiş ermənilərin yaşadığı dağlıq ərazilərə möhkəm qədəm basmaq” cəhdi Yaxın Şərqdəki əsas rəqibi—İngiltərə tərəfindən qətiyyətlə dəf edildi. Berlin konqresində İngiltərə tərəfindən bu qətiyyətlə dəf edildi. Konqresdə İngiltərə göstərilən 16-cı paragrafın yeni maddə (Berlin traktatının 61-ci maddəsi) ilə əvəz edilməsinə nail oldu. Bu maddə Türkiyə hökumətinin erməni əyalətlərində lazımi islahatlar keçirməyə borclu olduğunu təsdiq edirdi, lakin həmin islahatların keçirilməsi üzərində nəzarəti təklikdə Rusiyaya yox, Berlin Konqresinin iştirakçısı olan altı böyük dövlətdən ibarət “birliyə” verirdi.(40)

Berlin Konqresinin qərarları erməni burjuaziyasının rəhbər dairələrində “milli” erməni dövlətinin yaradılması uğrunda mübarizədə kömək göstəriləcəyinə ümid doğurdu—həm də təkcə Rusiya tərəfindən deyil, bütün böyük dövlətlər tərəfindən. Bu xam xəyal ermənilərə “dənizdən-dənizədək” (Qara dənizdən Aralıq dənizinədək) “Böyük Ermənistan” boyun olmuş İngiltərə diplomatiyası tərəfindən möhkəm qızıxdırıldı. Lakin istiqamətin dəyişməsi ermənilərin ancaq tam təcrid edilməsi ilə nəticələndi—onların beynəlxalq vəziyyəti mənasında. Onlar Rusiyadan özləri imtina etmişdilər. İngiltərəyə həmin mərhələdə yalnız o lazım idi ki, Rusiyaya özünün Yaxın Şərq siyasətində ermənilərdən istifadə etməyə imkan verməsin. İngiltərənin Türkiyədəki öz siyasətində isə bu zaman ermənilər lazım deyildi: həmin siyasətin növbəti vəzifələrini Türkiyə ilə gizli müqavilə həll etmişdi. Mü-

qaviləyə əsasən İngiltərə Türkiyəni Rusiyadan qorumaq öhdəliyini müqabilində Kipr adasını aldı. Beləliklə, İngiltərə çar Rusiyasının Türkiyə ermənilərinə bel bağlamaq niyyətini puça çıxarıb erməniləri Türkiyə hökumətinin ixtiyarına buraxdı.(41)

Rusiya Aralıq dənizinin ilıq sularına çıxmaq arzusunun həyata keçməsində ermənilərdən istifadə edir, bununla həm də İngiltərənin Hindistana yolunu kəsməyi düşünürdü. Rusiya və Fransanı kənara itələyərək protestant ermənilərdən istifadə edən Britaniya isə onu Hindistanla birləşdirən həyat yolunu qorumağa çalışırdı. Katolik ermənilərdən istifadə edən Fransa Yaxın Şərqdəki öz maraqlarını düşünürdü. Yalnız Amerikanın aydın işlənmiş milli marağı yox idi.

Osmanlı dövlətinin daxili aləminə nüfuz etməyə çalışan bütün dövlətlər xristian dinindən istifadə edirdi. Bu dövlətlər tez-tez yalnız öz dini missionerlərinin hüququnu və onların xristian azlıqlarla apardığı işi müdafiə etdiklərini söyləyirdi. Başlıca həqiqət isə bu idi ki, Osmanlı imperiyası süquta uğrayandan sonra hər bir Avropa dövləti onun torpaqlarının bir hissəsini müftə-müsəlləm ələ keçirmək istəyirdi.(42) Başqa sözlə desək, bu Avropa ölkələri yırtıcı kimi hazır dayanaraq ölmüş Osmanlı imperiyasını süpürlmək və onun sümüklərini yığmaq istəyirdi. Həmin ölkələrin hər birinin tez-tez Osmanlı dövlətinin daxili işlərinə qarışması və bütün bunların guya xristianların hüquqlarının qorunması naminə edildiyini açıqca göstərən tarixi sənəddir. Ermənilərin get-gedə artan qiyamçı fəaliyyətinin əsas səbəbi də məhz bununla bağlıdır. Məhz bu tarixi mərhələdə ermənilərin qiyamları və terrorçu əməlləri güclənmişdir. Bu ardıcıl terrorçu əməliyyatlar nəticəsində və yuxarıda adları çəkilən dövlətlərin xeyir-duası ilə ermənilər özləri-özləri üçün “erməni məsələsi” adlanan problem yaratmışdır.

XX əsr yaxınlaşdıqca Osmanlı imperiyası daha sürətlə süquta uğrayırdı. “Avropanın xəstə adamı”nın sonunun yaxınlaşdığını duyan Avropa dövlətləri imperiyanın ölümündən daha çox xeyir götürmək üçün Osmanlı torpaqlarındakı fəaliyyətlərini daha da artırdılar. Ermənilər, xüsusilə onların kilsəsi də xeyir götürmək həsrətində idi.(43)

1876-cı il dekabrın 12-dən 1877-ci il yanvarın 20-dək keçirilmiş görüşlər seriyasından qabaq erməni patriarxı Nerses Varcabotyan Britaniya səfiri ilə görüşdü. Bu görüşlər Balkanlar məsələsinin təhlili ilə bağlı aparılırdı. Erməni patriarxı Balkanlardakı millətlərə vəd olunan üstünlüklərin ermənilərə də verilməsini istəyirdi. Patriarx qeyd etdi ki, ermənilər artıq oyanmışlar və əgər Avropa dövlətlərinin rəğbətini və dəstəyini qazanmaq üçün “üsyana qalxmaq vacibdirsə, elə bir hərəkata başlamaq heç bir çətinlik törətməyəcəkdir”.(44)

1889-cu ilin payızında Britaniyanın vitse-konsulu məlumat vermişdir ki, ermənilərin kiçik azlıqda olduqları ərazilərdə ermənilər xristianlarla müsəlmanlar arasında ziddiyyətlər yaratmışlar. Erməni terrorçuları bir neçə müsəlman öldürmüş, sağ qalanlar arasında qarmaqarışlıq yaratmışlar. Belə hərəkətlərin əsas səbəbi müsəlmanları azlıqda olan xristianlar üzərinə qaldırmaq idi. Sonra isə erməni terrorçuları “fanatik müsəlmanların” xristian erməniləri qırması haqqında haray-həşir salacaqdılar. Ermənilər yaxşı bilirdi ki, əgər erməni terrorçuları bircə dəfə bu əhvalatı yaradıb danışsa, bütün Avropadakı müxtəlif erməni təşkilatları onu hər tərəfə yayacaqdı. 11 dekabr 1889-cu ildə London “Daily News” qəzetində dərc olunmuş məqalə çoxlu nümunələrdən biridir. Qəzet şəhadət verirdi ki, Zitran kəndində yaşayan bir erməni müsəlmanlar tərəfindən şişə çəkilərək qızardılıb öldürülmüşdür.(45) Britaniya vitse-konsulu Devey qəzetin məqaləsini “absurd” adlandırmışdır. 1890-cı ildə daşnakçılar terror kampaniyasını inkişaf etdirdilər. Arası kəsilmədən, inqilabi kampaniya apararaq xristian ermənilərin hökuməti devirmək cəhdlərinə dayaq durmaq üçün avropalıları Osmanlı imperiyasına gətirmək onların başlıca məqsədi idi. Bu erməni terror təşkilatı öz ardıcılılarına əmr etmişdi ki, “harada olursa-olsun, şəraitdən asılı olmayaraq türkləri güllələmək lazımdır, öz andını pozan reaksiyonları və erməni cəsuslarını da öldürmək və bu yolla intiqam almaq lazımdır.(46)

Xarici dövlətləri Osmanlı imperiyasına gətirmək, arzuladıqları torpaqları hər b yolu ilə ələ keçirmək və Şərqi Anadolunun altı əyalətindəki ərazini ələ keçirmək üçün ermənilər əllərindən gələnləni hər şeyi edirdilər. Ermənilər həmin torpaqların onların “qədim” vətəni olduğunu iddia edirdilər. Onlara qulaq asmaq istəyənlərin hamısına ermənilər uydurduqları bir nağılı danışmağı çox xoşlayırdı: erməniləri əhəlinin azlıqda qalan hissəsinə çevirmişlər! 1892-ci ildə Britaniya Xarici İşlər Nazirliyinin Coğrafiya bölməsi ermənilərin iddia etdikləri torpaqlarda yaşadığı əhali haqqında aşağıdakı məlumatı yaydı: Daşnak terror təşkilatı həmin altı əyalətdə öz inqilabı üçün hazırlaşmağa başladı. Türklərin əleyhinə silah toplamaq və terror kampaniyası aparmaq üçün mərkəz kimi daşnaklar rus Ermənistanından istifadə edirdi. Artıq Erməni kilsəsi daşnaklara böyük kömək göstərirdi. Kilsənin din xadimləri vacib ayinləri yerinə yetirmək pərdəsi altında tez-tez Osmanlı-Rusiya sərhəddini keçirdilər.(47) Çoxsaylı kilsə rəsmisi erməni inqilabi hərəkətinə kömək üçün öz vəzifəsindən istifadə edirdi; kilsə Cənubi Qafqazdakı və Anadoludakı terrorçu daşnaklarla terrorçuların və rus hökumətinin arasında əlaqələndirici

rol oynayırdı. Erməni kilsəsi dindarların və yepiskopların bu cür fəal müdaxiləsi və iştirakı nəticəsində ermənilərin, kilsənin və nasionalizmin birgə silahlı qüvvəsi meydana gəldi.

1890-cı illərdəki tar-mar, erməni millətçi burjuaziyasının təbəqələşməsi rəhbər Daşnaksütyun partiyasını siyasəti dəyişdirməyə məcbur etdi—partiya ümumtürkiyə inqilabi hərəkatında dayaq axtarmağa başladı: gənc türklərlə saziş bağlandı; 1907-ci ildə daşnakların təşəbbüsü ilə Osmanlı imperiyasının bütün müxalifətçi partiyalarının Parisdə qurultayı keçirildi. Qurultayda dövlət çevrilişi planı işlənib hazırlandı.(48)

Çevriliş 1908-ci ildə həyata keçirildi, lakin daşnakların gözlədikləri nəticəni vermədi; yeni rejimdə ermənilərin vəziyyəti qətiyyəən yaxşılaşmadı—1909-cu ildə Kilikiyada törədilən yeni qırğın zamanı 20 mindən çox erməni tələf oldu. Həm də gənc türklər hökuməti təqsirkarları yüngülcə cəzalandırmaqla kifayətləndi. Bununla əlaqədar olaraq erməni siyasi dairələri yenə də istiqaməti dəyişdilər və özlərinin ilkin dayaq bazasına—Rusiya üz tutdular. Bu dəfə çar hökuməti məmnuniyyətlə onlara meyl göstərdi. Dünya müharibəsi yaxınlaşırdı, Mil-yukovun ifadəsincə, “Rusiya ilə Türkiyə arasındakı yol ayrıcında məskən salmış” ermənilər böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etdilər. 1913-cü ildə rus diplomatları mütəşəkkil erməni burjuaziyası ilə saziş bağladılar və “məzlum ermənilərin müdafiəsi” uğrunda açıq çıxış edərək Şərq vilayətlərində islahatlar keçirilməsi tələbini irəli sürdülər. Almaniyanın müdafiə etdiyi Türkiyə hökuməti inadlı müqavimətdən sonra 1914-cü ildə (26/1) islahatlar haqqında saziş imzalamağa məcbur oldu. Həmin sazişə görə ermənilər dövlətlərin, birinci növbədə Rusiyanın nəzarəti altında dil, hərbi mükəlləfiyyət və i.a. sahələrdə çox geniş muxtariyyət almalı idilər.

Erməni terrorçu birləşmələri XX əsrin əvvəllərində həm Türkiyədə, həm də Qafqazlarda qanlı terror aksiyaları həyata keçirirdilər. “Hnçak” partiyası XX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti ərazisində “Osmanlı bankı”na basqın, 1904-cü il Sasun üsyanı və s. cinayətlərin birbaşa təşkilatçısı və iştirakçısı olmuşdur. Partiyanın 1919-cu ildə İrəvanda toplanan “IX Daşnak Dünya Konqresi”ndə çıxarılan qərara əsasən “İntiqam hərəkatı” (şifrəli adı “NEMSES”) qrupu yaranır. Bu hərəkatın rəhbərliyinə erməni əsilli ABŞ vətəndaşı Şahan Natali adlı birisi gətirilir. Onlar 15 mart 1921-ci ildə Tələt Paşanı Berlində, 5 dekabr 1921-ci ildə Səid Səlim Paşanı Romada, 17 aprel 1922-ci ildə Bahaddin Şakir və Caman Azmi bəyi Berlində, 25 iyul 1922-ci ildə Camal Paşanı Tiflisdə qətlə yetirdilər. “Daşnaksütyun” 1905-1906-cı illər və 1918-ci il mart-aprel ayları Azərbaycan şəhərlərindəki qırğınların da törədicilərindən olmuşdur.(49) Bundan əlavə, I Dünya müharibəsi illərində Cənubi Azərbaycan ərazisinin bir hissəsini işğal edən rus ordusu ilə bərabər bura gələn və yerli ermənilərin törətdikləri cinayətlərin də başında “Daşnaksütyun” partiyasının rəhbərləri və sırayı üzvləri durmuşlar. 1918-ci il mart ayında Novruz bayramı günlərində 150 min nəfər əhalisi olan Urmiyada bir gecədə 1500 nəfər dinc insan evlərində qətlə yetirilmişlər. Yepremlərin, şaumyanların, stepanyanların, petrosların başçılığı ilə Maku, Xoy, Səlməsda yüzlərlə dinc sakin, qadın, uşaq, qoca qılıncdan keçirilmişdir.

Bu partiya nəinki türk və ümumiyyətlə, müsəlmanlara qarşı qətlər törətmişdir, hətta öz mənfur niyyətlərini həyata keçirmək üçün öz soydaşlarını da qırmışlar. Leonard Ramoden Hartil Ohannes Appkesiyan adlı bir erməni zabitanın həyatından bəhs edən “Men are like that” (İnsanlar bunu xoşlayırlar) adlı əsərində bu haqda geniş məlumat verilmişdir: “İnqilabçı hərəkatın başlanmasından bir neçə il sonra Türkiyədə ermənilər tərəfindən qurulmuş və türk hökumətinə qarşı silahlı mübarizəyə hazır güclü bir hökumət vardı. Bu hökumətin öz qanunları, orqanları və bu orqanların əmrlərini həyata keçirəcək olan “manserit”lər adlı peşəkar qatillər ordusu vardı. Rus-yapon müharibəsindən sonra baş verən inqilab zamanı bir müddət Rusiya Ermənistanının müstəqilliyinə nail olmaq mümkün oldu.(50) Daşnaklar bu fürsətdən istifadə edərək öz inqilabçı hərəkatlarını buraya—Rusiya Ermənistanına yaydılar. Burada terror fəaliyyətinə başladılar. Bu terror fəaliyyəti 1918-ci ilin mart qırğınları ilə leqallaşdı.

1919-cu ildə Qafqaza səyahət edən ingilis jurnalisti Daşnaksütyun partiyası və onun əməllərindən bəhs edərək yazmışdı ki, “bu uzun illər ərzində qabaqcadan düşünülmüş şəkildə erməniləri müsəlmanların üstünə hücum qaldıran terrorçu təşkilatdır. Daşnak üçün öldürülmüş erməni qiymətlidir.(51) Əgər bu istənilən dərəcədə istifadə edilsə, təbliğat işi üçün səmərə gətirə bilər”.

İngilis jurnalistinin bu fikri onun qələmə aldığı nəinki 1918-1919-cu illərin erməni-müsəlman qırğını və indiki Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi dövründə də daşnakların və bütövlükdə erməni millətçilərinin təbiəti ni çox düzgün xarakterizə edir.

Tarixçi Castin Makkarti ermənilərin vəhşi hücumundan sağ çıxmış müsəlmanların sözlərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, uzunmüddətli nifrət at oynadırdı. Hər yerdə vəhşicəsinə zorlama və işgəncə baş alıb gedirdi, ölüm adı hal idi. 1877-1878-ci illərdə Avropadakı rus-türk müharibəsində və Balkan müharibələrində müsəlmanlara qarşı törədilmiş vəhşiliklərdən də betərli olaraq I Dünya müharibəsi ərzində ermənilərin Şərqdə yaşayan müsəlmanlarla olan hücumları döyüşməkdən daha çox öldürməyə yönəlmişdi. Erməni üsyançıları yaxşı təşkil olun-

muş və rus silahları ilə təchiz edilmişdi. 1915-ci ilin martı üçün erməni silahlı qüvvələri Osmanlı imperiyasında inqilaba başlamağa hazır dayanmışdı. Lazımı işarə veriləndə Vandakı ermənilər polis məntəqələrini və müsəlman evlərini atəşə tutdu. Ermənilər öz silah-sursatını məxfi halda şəhərə gətirdikləri üçün onların hücumu kütləvi təəccübə səbəb oldu. Ermənilər dərhal Van şəhəri üzərində nəzarəti ələ keçirib müsəlman məhəllələrini yandırmağa və əsir tutduqları müsəlmanları öldürməyə başladılar. Bütün Şərqi Anadolu ərazisində hücum keçən ermənilər eyni taktikadan istifadə edirdilər.(52)

Bu hücumlar da xristianların Balkanlardakı hücumları kimi eyni üsulla aparılırdı—ilk növbədə müxalifət yarada biləcək fərdləri öldürmək! Müsəlmanlara aid olan hər şey məhv edilirdi. Bütün məscidlər yandırılırdı. Hər şəhərin geniş müsəlman məhəllələri yandırılıb külə çevrilirdi. Yalnız yaralı-bahalı binalara əl vurmurdular. Kiçik müsəlman kəndlərinə də hücum edilirdi. Müsəlmanlar apara biləcəkləri əşyaları götürüb qaçmağa məcbur edilirdi. Kəndlərdən kənarda yollarda isə onları soymaq, öldürmək, qadınları isə zorlamaq üçün digər ermənilər gözləyirdilər. Diri qalanlar canlarını xristian ermənilərdən qurtarmaq üçün ac-yalavac və münasib əyin-başı belə olmadan qaçıb xilas yolları axtarırdılar. Bu zamanlar kəndlərdə çox az sayda cavan oğlanlar qalmışdı—cavanların çoxu Osmanlı ordusuna çağırılmışdı.(53)

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş fevral inqilabı siyasi partiyaların leqal fəaliyyətinə də imkan yaratdı. Zaqafqaziyanın o zamankı şəraitində milli partiyalar fəal siyasi mübarizə meydanına atıldılar. Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisi içərisində ən nüfuzlu siyasi partiya “Müsavat” partiyası idi. Gürcü menşevikləri və qatı millətçi “Daşnaksütyun” partiyası diyar əhalisinin müəyyən hissəsi içərisində özlərinə tərəfdan tapmışdılar. Daşnak partiyası öz mürtəce millətçi sifəti ilə milli ehtirasları qızıqdırmaq, terror və zorakılıq siyasəti yeritməsi ilə bütün digər siyasi partiyalardan fərqlənirdi.

1918-ci ilin martında Bakıda və Azərbaycanın bəzi qəzalarında bolşeviklərin fitvası ilə erməni-daşnak hərbi dəstələrinin törətdikləri milli qırğın uzun bir dövr ərzində sovet hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi uğrunda və əksinqilab üzərində böyük qələbə kimi qələmə verilmişdir. Başqa tərəfdə düşünənlər, əsil həqiqəti gizlətməyənlər də olmuşdur. Elə həmin günlərdə daşnak dəstələrinin dinc əhaliyə divan tutmasını müsəlmanlara qarşı görünməmiş cinayət adlandıranlar da var idi. Bolşeviklər arasında da həmin faciəni sovet hakimiyyəti üçün qara ləkə hesab edənlər də olmuşdur. Tarixi həqiqətdən uzaq olan məlumatlar qəsdən heç də mart hadisələrinin real mənzərəsini yaratmırdı. Bir neçə yüz nəfərlik müsəlman diviziyası sovet hərbi hissələri və çoxmillik daşnak erməni hərbi hissələri ilə bir cərgədə qoyulur, güc-bəla ilə əlinə ibtidai silah almağa macal tapmış dinc əhali isə “silahlı müsəlman quldur dəstələri” adlandırılırdı.(54)

Mart hadisələri ərəfəsində Bakıda sovet hərbi hissələri ilə yanaşı, xeyli silahlı erməni əsgərləri də var idi. Şaumyanın özünün qeyd etdiyi kimi, 10 minə nədə (6 min sovet, 4 min daşnak) Bakıda silahlı qüvvə toplanmışdı. Demək olar ki, bu qüvvənin qarşısında azərbaycanlılar silahsız idilər. Başda Şaumyan olmaqla Bakı Sovetinin rəhbərliyi “müsəlman əksinqilabçı ünsürlər”,—deyə adlandırdıqları şəhərin azərbaycanlı əhalisini milli münaqişəyə cəlb etmək üçün bəhanə axtarırdı. Tezliklə belə bir imkan tapıldı.(55) Lənkərana yola düşməyə hazırlaşan bir neçə yüz nəfər müsəlman diviziyasının zabit və əsgərinin tərksilah edilməsi, buna etiraz əlaməti olaraq azərbaycanlıların kortəbii mitinqlərinin keçirilməsi və ən nəhayət, sovet hərbi hissələrinin altı dəstəsinə təxribat məqsədilə atəş açılması bolşeviklərin əl-qolunu açmış oldu. Şaumyanın özü etiraf edirdi ki, “Altı dəstənin üzərinə düşmən tərəfindən ilk silahlı basqın cəhdindən istifadə edərək cəbhə boyu hücum başladıq”. Əslində bu, “müsəlmanəksinqilabı”, “müsəvatçıların antisovet qiyamı” əleyhinə mübarizə adı altında bolşeviklərin daşnaklarla birlikdə dinc, silahsız, azərbaycanlı əhalisinə qarşı qabaqcadan düşünülmüş və həyata keçirilən milli qırğın idi.(56) Qırğın zamanı şəhərin müsəlman məhəllələri şiddətli atəşə tutulur, dinc əhali qırılır, qarətlər baş alıb gedirdi. 1918-ci il martın son üç günü ərzində aramsız davam edən döyüşlər əslində azərbaycanlılara qarşı soyqırım idi. Bu soyqırım zamanı 12 mindən çox günahsız azərbaycanlı qanına qəltan edildi. Həmin soyqırımında daşnakpərəst A.Mikoyanın başçılıq etdiyi “Qırmızı Qvardiya” dəstələri də iştirak etmişdilər. Hətta İçərişəhərə hücum zamanı A.Mikoyan yaralanmışdı. “İnqilabi əksinqilabdan müdafiə” adı ilə çıxış edən bu quldur dəstələri Bakının ən gözəl memarlıq abidələrindən olan “İsmailiyyə”ni yandırmış, “Açıq söz”, “Kaspi”, “Baku” və b. qəzet və jurnalların redaksiyalarını dağıtmış, Təzə Pir məscidinə böyük ziyan vurmuşdular.(57) Bolşeviklərin yaxından iştirakı ilə əksinqilaba qarşı müharibə bayrağı altında Azərbaycanın Şamaxı, Quba, Göyçay, Lənkəran, Qarabağ və Naxçıvan bölgələrində ermənilər milli qırğın törətmişdilər. Bu qırğınlar bolşevik donu geyən daşnak Q.Korqanovla birlikdə Amazaspın, Avetisyanın, Lalayansın, Petrovun quldur dəstələri tərəfindən törədilmişdi. Qırğınlar zamanı 15-20 min azərbaycanlı öldürülmüşdü.(58)

Erməni tarixçisi Hovanesyan belə bir faktı qəbul edir ki, I Dünya müharibəsi yaxınlaşdıqca Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında “beynəl-irqi” müharibə qızışdı. Əslində isə beynəl-irqi müharibəni ermənilər

başlamışdı. Hər halda, türk ordusu regiondan çıxan kimi ermənilər dağlarda nəzarəti ələ keçirmək üçün hər cür cəhdlərini işə saldılar.

1918-ci ildən bu günə kimi Ermənistanın iki əsas ixracı olmuşdur: öz “tarixi vətən”lərindən xaricə axışan öz milləti və terrorizm! 1918-ci ildən bu günə kimi Ermənistanın bir əsas idxalı olmuşdur və olmaqda davam edir: başqa xalqlardan alınan xarici yardım!

1919-cu ilin fevralında ABŞ konqresi 100 milyon dollarlıq fond qanunu qəbul etdi. Bu pullar “ermənilərin, suriyalıların, yunanların və indi və ya əvvəllər Türkiyənin subyekti olmuş Kiçik Asiyadakı Amerika ilə düşmən olmayan digər xristian və yəhudi əhalisinə” kömək üçün nəzərdə tutulmuşdu”.(59)

Anti-türk, anti-müsəlman lobbi Konqreslə öz işini yaxşı qurmuşdu. Türklərin əlindən əzab çəkmiş erməni-dənsə, ermənilərin əlindən daha çox türkün əzab çəkməsi faktına baxmayaraq, həmin münasibət bu gün də davam edir. Bu faciəli müharibənin hər iki tərəfi heç vaxt Birləşmiş Ştatların əhalisinə təqdim edilməmişdir. Səbəb isə sadə idi—Ermənistan xristian millətidir, Türkiyə isə yox. Ermənilərin Osmanlı hökumətini yıxmaq niyyəti ilə özlərini bu əzaba düçar etməsini isə amerikalara demək vacib sayılır.

1919-cu ilin son rübünə kimi dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən və özəl amerikan kömək təşkilatları erməni xalqına 20 milyon dollardan artıq qiymətləndirilən ərzaq və pul yardımı etmişdi. Bu məbləğin yarısından çoxu, xüsusilə birbaşa Ermənistan Respublikasına verilən hissə Amerika Kömək İdarəsi vasitəsilə maliyyə yardımını aldı. İdarənin baş direktoru Herbert Huver ARA və ACRNE təşkilatlarının fəaliyyətini tənzimləyirdi. ARA-nın hər gəmisi üçün erməni hökuməti Birləşmiş Ştatların xəzinəsinə ödənməli olan xüsusi vəd sənədi yazırdı, ACRNE-nin bütün köməkliyi isə Amerika xalqının erməni xalqına birbaşa hədiyyəsi idi.

1920-ci ilin noyabrında Ermənistanda sovetlər qurulduqdan sonra İrana qaçan Daşnaksütyun tör-töküntüləri burada da sakit oturmurlar. İran erməni terror hərəkatının başlıca mərkəzlərindən birinə çevrilən İran hakim dairələrinin onlara qarşı müsbət münasibətindən istifadə edən mühacir daşnaklar yerli ermənilərlə birlikdə İranda özlərinin çoxlu iqtisadi və ictimai təşkilatlarını yaradır, məktəblər və teatrlar açır, qəzetlər nəşr edirlər.(60) Onlar İranın bir çox mülki və hərbi idarələrinə soxulur, Rza Pəhləvinin hakimiyyətə gəlməsindən istifadə edərək İran Azərbaycanında iqtisadi və ticarət imtiyazları, bu sahədə hegemonluğu öz əllərinə keçirməyə çalışırlar. Maraqlıdır ki, SSRİ-nin İrandakı səfiri erməni Danityanın köməyi ilə ermənilər İrandakı rüs səfirliyində də əsas vəzifələri öz əllərinə keçirirlər. Bir sözlə, ermənilər İranda xüsusi iqtisadi, ticarət və mədəni imtiyazlar əldə edirlər. Ancaq bununla kifayətlənmirlər. Hər yerdə olduğu kimi, burada da siyasi fəaliyyəti ön plana çəkir. ermənilərə xas olan təcavüzkarlıq siyasətini daha da gücləndirirlər. Təəssüflər olsun ki, İranın “Təbriz”, “Pərvəriş” kimi qəzetləri də erməni daşnaklarının dəyirmanına su tökür, türklərə, o cümlədən azəri türklərinə qarşı təbliğatda onların əlində vasitəyə çevrilirlər.

1920-ci ildən ta üzü bəri İranda erməni millətçiləri və daşnaklarının siyasi təbliğatının əsas qayəsi türk dünyasına, ilk növbədə isə Türkiyə və Azərbaycana qarşı yönəldilmişdir. İrandakı daşnaklar və mühacir ermənilər İranda hakimiyyətə gəlmiş Pəhləvi xanədanının şovinist, paniranizm və ya panariyanizm əhval-ruhiyyəsinədən məharətlə istifadə etməyə çalışır, onu daha da qızıdırırdılar.

Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Qərbi Avropa imperialistləri Lozanna konfransında Erməni məsələsi ilə möhtəklik etməyə daha bir cəhd göstərdilər.(61) “Erməni ocağı” yaratmaq, “milli azlıqlar”ın müdafiəsi üçün Millətlər Birliyinin nəzarəti altında Konstantinopolda xüsusi orqan təsis etmək layihəsi irəli sürüldü; lakin bu yalnız və yalnız Türkiyə nümayəndə heyətinin Mosul məsələsində güzəştə getməyə məcbur etmək məqsədi güddüyü üçün lazımı güzəştlər edilən kimi layihə aradan götürüldü. Sonralar da Qərbi Avropa dövlətləri Kilikiyaya bitişik ərazilərdən—Mardin, Ayuqab, Urfadan türklərin qovulmasına və qırılmasına soyuqqanlı şahid kimi baxırdılar.

Ermənilərə 1920-ci ildən sonra yeganə real “köməyi” Rusiya göstərdi. 1923-cü il yanvarın 27-də Çiçerin Lozanna konfransına bildirdi ki, Rusiya və Ukrayna hökumətləri xaricdəki erməni qaçqınların böyük bir hissəsini öz ərazilərində yerləşdirmək niyyətindədir. Bu zaman “Çiçerin yoldaş” tamamilə haqlı olaraq göstərdi ki, sovet nümayəndə heyəti Erməni məsələsinin müzakirəsində iştirak etməkdən uzaqlaşdırıldığına görə həmin məsələ lazımı şəkildə həll oluna bilməzdi. Çiçerinin məktubu xaricdəki erməni dairələrində hədsiz dərəcədə güclü əks-səda doğurdu; bir sıra siyasi və xeyriyyə cəmiyyətləri, partiyalar sovet hökumətinə minnətlərliqlərini bildirdilər, həmçinin Rusiyanın təklifinin həyata keçirilməsinə dair planları haqqında məlumat verdilər.

“Böyük Ermənistan” ideyası ölmədi. Bu Sovet Ermənistanında böyük təsərrüfat və mədəniyyət işləri “diaspor”dakı erməni siyasi partiyalarının ideologiyasına çevrildi. Daşnaklar, “Hnçak” və “Ramkavor”çular terror və silahlı müdaxilə yolu tutaraq, bu sahədə Qərbdəki əlaltıları ilə müdhiş və xain planlar cızmağa başladılar.

- ¹ Gunter M. Contemporary Armenian Terrorism. *Terrorism: An international journal*, vol.8, N 3, 1986, p.24.
- ² Qurko-Kryajin V. Erməni məsələsi. B., 1990, səh.7 (BSE-nin 1926-cı il nəşrindən məqalə. 1926-cı il.
- ³ Samuel A.Uims. Ermənistan terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri. Ermənilərin böyük fırtınalıq seriyaları—I cild, B., 2004, səh.34.
- ⁴ Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası, B., 1993, səh.215.
- ⁵ Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX-начале XX в. Б., 1993 (часть первая), стр.26-29.
- ⁶ Nalbandian Louise. *The Armenian Revolutionary Movement*. Los Angeles. 1963, səh.71.
- ⁷ Армянский геноцид: миф и реальность. Б., 1992, стр.40.
- ⁸ Cordes B. Armenian terrorism in America. Symposium on international terrorism. Ankara, Turkey (Ankara Universitu Press), 1984, p.46.
- ⁹ Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и между племенные вопросы, МП, 1904, Б., 1990, стр.39.
- ¹⁰ Жаринов К.В. Терроризм и террористы. Минск, 1999, стр.47-48.
- ¹¹ Борьба с терроризмом—общая самооборона.//Азия и Африка, N 3, 2002, с.18.
- ¹² Дашнаки (Из материалов департамента полиции). Б., 1990, стр.6-8.
- ¹³ Siyasi tarix (mühazirə kursu). I hissə, B., 1995, səh.55.
- ¹⁴ Жасмин М.К. Армянский терроризм: как яд и противоядие, Анкара, 1984, стр.44-45.
- ¹⁵ Салахи Р.Соньел. Оттоманские армяне, Лондон (К.Рустам и братья), 1987, стр.44.
- ¹⁶ Турки обвиняют Грецию в предоставлении убежища армянскому боевику, только что освобожденному из тюрьмы югославскими властями—"Американ рипортер", 30 июля, 1987.
- ¹⁷ Hacıyev S. Türkiyə-Rusiya münasibətləri-erməni terroru (XIX əsrin sonu—1920-ci ilə qədər),B.,1998, səh.21-22.
- ¹⁸ Kennet Kartman. Terörizm: Orta Doğuda terör örcütleri ve terörü destekleyen devletler.//Avrasiya Dosyası, Ankara, 2002, N 7, s.56-57.
- ¹⁹ Hacıyev S. Yaxın və Orta Şərqdə separatçı terrorizm. Hədəf Türkiyə və Azərbaycan. "Dirçəliş-XXI əsr", 2004, yanvar, N 71, səh.37.
- ²⁰ Ordubadi M.S. Qanlı illər, B., 1991, səh.79.
- ²¹ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. B., 1993, səh.17-18.
- ²² Дашнаки (из материалов департамента полиции), Б., 1990, стр.12-15.
- ²³ Onullahi S.M. Erməni millətçiləri və İran. B., 2002, səh.37.
- ²⁴ Ordubadi M.S. Qanlı illər, B., 1991, səh.34.
- ²⁵ Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. B., 1993, səh.47-48.
- ²⁶ Gunter M. The Armenian terroriist campaign Against, Turkey. *Orbis*. summer. 1983, p.121-122.
- ²⁷ <http://www/teror.gen.tr./türkce/yurtdışı/diger/ermeni—PKK/işbirliqi.html>.
- ²⁸ Хут У.Лоури. "Армянский терроризм XIX и XX веков: неразрывные нити". Международный терроризм и его связь с наркотиками, Анкара, 1984, стр.74.
- ²⁹ Esat Uras. Tarihte ermeniler və ermeni meselesi. İstanbul, 1987, s.28-29.
- ³⁰ Asmi Süslü. Ermeniler ve 1915 tehcir olayı. Van, 1990, s.146-147.
- ³¹ Lairy H. Nineteenth and Twentieth Century Armenian terrorism. Symposium on International Terrorism. Ankara, Turkey (Ankara University Press), 1984, p.98.)
- ³² "Ermənilər terrorizmin ən iyrenc formasından istifadə edirlər"//“Azərbaycan” qəzeti, 28 fevral 2004-cü il.
- ³³ Nejat Çöyünç. Osmanlı idaresinde ermeniler. İstanbul, 1983, s.106-107.
- ³⁴ Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. B., 2002, səh.31-32.
- ³⁵ Onullahi S.M. Erməni millətçiləri və İran. B., 2002, səh.39-40.
- ³⁶ Həsənov N.F. Terrorçuluq və onun mahiyyəti. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri (elmi məqalələr məcmuəsi), B., 2004, səh.21.
- ³⁷ Alper A. Çazigipay. Ermeni terrörünün Kaynakları. İstanbul, 1982, s.91-92.
- ³⁸ Тейлор Ф.К. Терроризм: полемика и контрмеры США//www.usinfo.state.gov (journals), p.41.
- ³⁹ Gunter M. Historial Origins of Contemporary Armenian Terrorism. *Journal of South Asian and Middle Eastem Studies*, vol.9, N 1 Fall, 1985.
- ⁴⁰ <http://www/teror.gen.tr./türkce/yurtdışı/diger/index.html>.
- ⁴¹ Papazian K.S. Patriotism Perverted: Armenian Revolutionary Federation: Boston, 1934, p.121-122.
- ⁴² Asadov S. Filosofiyə revanşizma ili armənskaə krovovjadnostğ. B., 2002, str.89-90.
- ⁴³ Салимов К.Н. Современные проблемы терроризма. М., 1999, стр.36.
- ⁴⁴ Салимов К.Н. Современные проблемы борьбы с терроризмом.//Методические указания. Б., 1998, стр.51-52.
- ⁴⁵ "Наудад" və "ASALA" erməni terror təşkilatları. Hüquqi dövlət və qanun. 2001, N 45, səh.31.
- ⁴⁶ İlyasov V. "Terrorçuluq ermənilərin dövlət siyasətidir"//“Azərbaycan” qəzeti, 24 aprel 2004.
- ⁴⁷ General J.C.Harbord: American Military Mission to Armenia, *International Coclusion*, N 151, june, 1920, New York, p.141.
- ⁴⁸ "Erməni terrorizmi ifşa olunur"//“Xalq qəzeti”, 29 aprel 2003-cü il.
- ⁴⁹ "Terrorizm bəşəri bələdir"//“Azərbaycan” qəzeti, 21 aprel 2004-cü il.
- ⁵⁰ Hartill L.R. Men are like that. Indianapolis, 1928, p.97-99.

- ⁵¹ Siyasi tarix, cild I, B., 1995, səh.58.
- ⁵² Sonyel S.R. How Armenian Propaganda Received the Cristian World. Bulletin, vol XLI, N 161. Ankara, January 1977. p.139-140.
- ⁵³ Кайыбов İ., Şerifov A. Armənskiy terrorizm. B., 1991, str.29-30.
- ⁵⁴ 31 mart—Azərbaycanlıların soyqırımını günüdür”//“Azərbaycan” qəzeti, 26 mart 2004-cü il.
- ⁵⁵ Rəhimzadə A. Həyat bizi terrorizmə qarşı barışmaz mübarizəyə səsləyir.//Dirçəliş—XXI əsr. N 51, 2002, səh.41-42.
- ⁵⁶ Laury H. Nineteenth and Twentieth Century Armenian Terrorism. Symposium on International Terrorism. Ankara, Turkey (Ankara University Press), 1984, p.161-162.
- ⁵⁷ Араслы Дж. Четвертая мировая война. Информационно-аналитический справочник по негосударственным системам, Б., 2002, стр.71.
- ⁵⁸ İsgəndərov A. 1918-ci il mart soyqırımının tarixşünaslığı, B., 1997, səh.29-30.
- ⁵⁹ Samuel A.Uimz. Göstərilən əsəri. B., 2004, səh.132.
- ⁶⁰ Məmmədzadə M.B. Ermənilər və İran, B., 1993, səh.4.
- ⁶¹ Esat Uras. Tarihte ermeniler ve ermeni meselesi. İstanbul, 1987, s.149-150.